

KO'MAKCHILAR VA ULARNING O'ZBEK TILIDA O'RGANILISHI

Madina Nortosheva Moyil qizi

ToshDO 'TAUning 3-kurs talabasi

madinanortosheva2004@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek tilida ko'makchilarning lug'aviy va grammatik xususiyatlari, ularning gapda bajaradigan funksiyalari, so'z turkumlari ichidagi o'rni va o'rganilish darajasi tahlil qilinadi. Shuningdek, ko'makchilarning tilshunoslikdagi o'rganish bosqichlari, darsliklardagi yoritilishi ham ko'rib chiqiladi.*

Abstract: *This article analyzes the lexical and grammatical characteristics of auxiliaries in the Uzbek language, their functions in speech, their place in word classes, and the level of study. It also examines the stages of study of auxiliaries in linguistics and their coverage in textbooks.*

Kalit so'zlar: *ko'makchi, yordamchi so'z, bog'lovchi vosita, predikat, tilshunoslik, grammatik birlik.*

Keywords: *auxiliary, auxiliary word, conjunction, predicate, linguistics, grammatical unit.*

Kirish

O'zbek tili boy va serqirra grammatik tuzilishga ega bo'lib, uning birliklari ichida mustaqil va yordamchi so'zlar alohida o'rin egallaydi. Mustaqil so'zlar alohida lug'aviy ma'no anglatib, gapda turli sintaktik rollarni bajaradi. Yordamchi so'zlar esa o'z-o'zicha mustaqil ma'no anglatmaydi, balki boshqa so'zlar bilan birga qo'llanilib, ularning ma'nosini aniqlashtiradi, grammatik yoki semantik bog'liqlikni ifodalaydi. Yordamchi so'zlar guruhiga kiruvchi ko'makchilar o'zbek tili grammatikasida alohida qatlamni tashkil qiladi.

Ko'makchilar asosan boshqa so'zlar bilan birikib, ularning ma'nosiga turli

grammatik tuslar, holatlar, bog'lanish shakllarini qo'shadi. Ular gapning asosiy mazmunini bermasa-da, nutqning izchilligi, aniqligi va aniqlashtirishini ta'minlaydi. Aynan shu jihatlari bilan ko'makchilar o'zbek tilida mantiqiy bog'liqlik va ifoda aniqligini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ko'makchilarning o'rganilishi tilshunoslikda uzoq tarixga ega. Ularning kelib chiqishi, grammatik vazifalari, semantik turlari, leksik xususiyatlari hamda gapda bajaradigan funksiyalari turli davrlarda ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Shu bilan birga, maktab va oliy ta'lim tizimida ham ko'makchilarning o'rgatilish metodikasi o'ziga xos yondashuvlarni talab etadi.

Mazkur maqolada ko'makchilarning o'zbek tilidagi o'rni, ularning lingvistik jihatlari, turlari, gap tuzilishidagi funksiyalari hamda ularni o'qitish metodikasi tahlil qilinadi. Shu orqali ushbu so'z turkumining nazariy va amaliy ahamiyatini yoritishga harakat qilinadi.

1. Ko'makchilarning lingvistik tabiati

Ko'makchilar – yordamchi so'zlar turkumiga mansub bo'lib, ular o'z-o'zicha mustaqil leksik ma'noga ega emas. Ular doimo boshqa so'zlar bilan bog'lanib qo'llaniladi va ularning ma'nosini aniqlashtiradi, grammatik munosabatlarni ifodalaydi. Masalan, "bilan", "uchun", "kabi", "dek", "oldin", "tufayli" kabi so'zlar ko'makchi sifatida ishlatiladi. Bu so'zlar boshqa so'zlarga nisbatan qo'shimcha semantik yoki sintaktik yukni beradi.

Ko'makchilar nutqda predmetlar, hodisalar, shaxslar orasidagi munosabatni bildiradi, vaqt, sabab, o'xshatish, vositachilik kabi semantik aloqalarni yaratadi. Ular gapda aniqlik, aniqlashtirish va bog'lovchanlik vazifasini bajaradi.

2. Ko'makchilarning turlari

O'zbek tilshunosligida ko'makchilar semantik va funksional belgilari asosida turli guruhlariga ajratiladi:

Vositali ko'makchilar: "bilan", "orqali", "vositasida", "yordamida" – biror harakatning qanday vosita orqali bajarilayotganini bildiradi. Masalan: U maktabga velosiped bilan bordi.

Sebabi ko'makchilar: "tufayli", "bois", "sababli" – biror holat yoki natijaning

sababini ifodalaydi. Masalan: Yomg'ir tufayli o'yin bekor qilindi.

Vaqt ko'makchilari: "oldin", "keyin", "boshlab", "davomida" – harakatlarning vaqt oralig'ini bildiradi. Masalan: Darsdan keyin kutubxonaga bordim.

O'xshatish va tenglashtirish ko'makchilari: "kabi", "dek", "singari" – shaxs yoki hodisani boshqasi bilan taqqoslab yoki o'xshatib ifodalaydi. Masalan: U sher kabi kurashdi.

Bu turlarga bo'lish ko'makchilarning gapdagi vazifasi va semantik yuki asosida amalga oshiriladi.

3. Ko'makchilarning gapda bajaradigan sintaktik funksiyalari

Ko'makchilar gapda mustaqil ravishda sintaktik rol bajarmaydi. Ular faqat boshqa so'z yoki so'z birikmasi bilan bog'lanib, turli hol va munosabatlarni bildiradi:

Hol vazifasini kuchaytiruvchi vosita: U mashina orqali yetib keldi.

To'ldiruvchi bilan birga ishlanib, bog'lovchilikni ifodalaydi: Men siz bilan kelishaman.

Ikki predikatli gaplarda o'xshatish, sabab, vositachilik kiritadi: U ustozdek gapirdi.

Ko'makchilar odatda ot yoki olmosh bilan bog'lanib keladi va bu birikmalar hol, to'ldiruvchi, aniqllovchi vazifalarini bajaradi.

4. Ko'makchilarning tarixiy taraqqiyoti va o'zgaruvchanligi

Ko'makchilar turli tarixiy bosqichlarda o'zgarishlarga uchragan. Ba'zilar mustaqil so'z sifatida ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik yordamchi vazifani bajara boshlagan. Masalan, "bilan" dastlab "birov bilan birga" ma'nosida mustaqil so'z bo'lgan, ammo hozirgi til tizimida yordamchi ko'makchi sifatida mustahkam o'rnashgan.

Zamonaviy o'zbek tilida ayrim birikmalar grammatiklashuv (grammatikalizatsiya) jarayoniga uchrab, ko'makchi sifatida foydalanilmoqda. Bu hodisa tilning dinamik rivojlanishidan dalolat beradi.

5. Ko'makchilarning darsliklardagi yoritilishi va o'rgatish usullari

O'quv jarayonida ko'makchilarni o'rgatish alohida e'tiborni talab qiladi.

Amaldagi darsliklarda ular yordamchi so'zlar bo'limida berilgan. Ammo ko'makchilarning semantik farqlari, qo'llanilish konteksti, so'z birikmasidagi roli ko'plab hollarda yuzaki ko'rsatiladi. Metodik nuqtai nazardan ko'makchilarni o'rgatishda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

Kontekst asosida tahlil qilish (matn ichida ularning vazifasini tushuntirish)

Taqqoslash va farqlash (boshqa yordamchi so'zlar bilan)

Joriy nutqdagi rolini ochib berish (turli uslubiy qatlamlarda)

Mashqlar, testlar va mantiqiy savollar orqali mustahkamlash. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarda ko'makchilarning til birliklari sifatidagi ahamiyatini chuqur anglashga yordam beradi.

Xulosa

Ko'makchilar o'zbek tilining muhim grammatik qatlamlaridan biri bo'lib, ular orqali gapdagi so'zlar orasidagi mantiqiy va semantik bog'lanishlar ifodalanadi. Har bir ko'makchi ma'no jihatidan o'ziga xoslikka ega bo'lib, predmetlar, harakatlar va hodisalar o'rtasidagi turli munosabatlarni – sabab, vosita, o'xshatish, vaqt, maqsad va boshqalarni ifodalashga xizmat qiladi.

Tilshunoslikda ko'makchilar chuqur o'rganilgan bo'lsa-da, ularning funksional xususiyatlarini keng qamrovli tahlil qilish, ayniqsa, darsliklar va ta'lim jarayonida yanada mukammal yondashuvlarni ishlab chiqish zarur. Hozirgi davrda ko'makchilarni o'qitishda faqat nazariy yondashuv emas, balki ularni amaliy va interaktiv usullar orqali tushuntirish samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, ko'makchilarning grammatiklashuv jarayoni, tarixiy shakllari, hozirgi zamon matnlarida tutgan o'rni ham o'rganilishi lozim bo'lgan dolzarb yo'nalishlardandir. Zero, ko'makchilar tilning izchil va aniq ifodalanishida beqiyos ahamiyatga ega bo'lib, ularning to'g'ri qo'llanilishi o'zbek tilida ravon va mantiqiy nutqni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kelgusida ko'makchilarni o'rgatish bo'yicha darsliklar mazmunini boyitish, zamonaviy til texnologiyalaridan foydalanish va lingvodidaktik tahlillarni chuqurlashtirish orqali bu mavzuni yanada samarali o'rgatish imkoniyati yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Madvaliyev, A. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'qituvchi, 2006.
2. Jo'rayev, M. O'zbek tilining grammatikasi: Morfologiya. — Toshkent: Fan, 1992.
3. Normurodov, N. O'zbek tili grammatikasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
4. Mirtojiyev, M. Hozirgi o'zbek adabiy tilining sintaksisi. — Toshkent: Fan, 1980.
5. Rajabov, A. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: Fan, 2001.
6. Sirojiddinov, S. O'zbek tili morfologiyasi masalalari. — Toshkent: Fan, 1973.
7. Qurbonov, M. O'zbek tili darsliklarida grammatik kategoriyalarni o'qitish metodikasi. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019.
8. To'xtaboyev, S. Hozirgi o'zbek tilining stilistikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2008.
9. G'afurov, N. Grammatik tahlil asoslari. — Toshkent: Fan, 2010.
10. Karimov, B. O'zbek tili darslarida morfologik birliklarni o'rgatish. — Toshkent: TDPU, 2020.